

ПРВИ СОЦИЈАЛИСТИ У БЕОГРАДУ

Обично се сматра да је први српски социјалиста био Светозар Марковић. Међутим, у свом писму Милици и Анки Нинковић, написаном у пожаревачким казаматима 9 маја 1874, сам Марковић, са себи својственом правичношћу, отворено признаје да је „први социјалиста међу Србима“ био — Живојин Жујовић. Много доцније, Драгиша Станојевић у своме *Србину* (1887) покушао је да оспори Жујовићево првенство, тврдећи између осталог: „Није Жујовић био никакав социјалиста... а најмање први српски социјалиста, већ је био нека сорта прудонисте, а Прудон је био све, само не социјалиста.“ Критички говорећи, у самој ствари, ни Драгиша Станојевић још није био марксиста. Ако је Жујовић био прудонист, онда је Станојевић био ласаловац. Уосталом, за Прудона ипак се не може тако категорички тврдити да уопште није био социјалиста; он је био утописки социјалиста, као и толики други од првих социјалиста у Француској. Научни социјализам преовладао је у нас тек после Жујовићеве смрти, као што је познато. Према томе, иако Жујовић још није био научни социјалиста, ипак је Светозар Марковић био потпуно у праву када је рекао да је Жујовић „први социјалиста међу Србима.“ Он је то заиста и био.

У својој раној младости врло религиозан, Жујовић је почео студирати Духовну академију у Кијеву, али када се упознао са списима идеолога напредне руске мисли, напустио је теологију

и из Кијева прешао у Петроград, где је студирао физиологију и природне науке. Желећи да научи немачки језик, да би могао у оригиналу читати дела материјалистичке филозофије и научног социјализма, Жујовић је продужио своје студије у Минхену. Ту је одмах постао један од најактивнијих чланова српског студентског друштва *Завере*. Ту, у Минхену, убрзо је савладао немачки језик, али му ипак није пошло за руком да продре дубље у суштину историског материјализма. Уместо да темељно проучи Маркса и Енгелса, он се детаљније упознао са економским теоријама прогресивног либерала Карла Хајнриха Рауа. Но, престоница Баварске била му је „сувише клерикална и католички мрачна“ — као што вели у једном свом писму — и он напушта Минхен и одлази у Цирих, у „слободну републику Швајцарску“. Ту похађа часове и на Правном и на Филозофском факултету, па чак и на Политехници. Ту долази у прилику да се лично упозна са многим руским револуционарима, политичким емигрантима из царистичке Русије. Сем тога, он неуморно чита и грозничаво учи, можда предосећајући да неће бити дугога века. Од француских писаца он студира нарочито Прудона и Огиста Конта. Од енглеских научника Жујовић чита, у немачким преводима, списе познатог либералистичког економисте Џон Стјуарта Мила и позитивистичких филозофа историје Бекла и Дрепера. После годи-

ну дана проведених у Цириху, он се враћа у Србију.

Жујовићева списатељска делатност трајала је свега 3 године: од 1867, када је објавио свој први рад, па до 1870, када је умро, навршивши тек тридесету годину живота. За то кратко време објавио је низ запажених чланака у Милетићевој Застави и Павловићевом Панчевцу, у Каљевићевој Србији и Новаковићевој Вили, и неколико значајних расправа у Гласнику Српског ученог друштва, Летопису Матице српске и Младој Србадији. Један од верних ученика и следбеника наших првих социјалиста, београдски књижар Љубомир Јоксимовић, познати издавач Целокупних дела Светозара Марковића, издао је, у лепој опреми и са информативним предговором, Целокупна дела Живојина Жујовића, али само прву књигу. Већи део његових радова остао је растурен по листовима и часописима.

Развијајући своју активност под врло неповољним условима, пред крај владавине кнеза Михаила и у почетку намесничког режима, Жујовић није написао ни један једини чисто политички чланак. Али је зато, с времена на време, у своје социолошке, економске, филозофске и историске расправе убацивао и по коју политичку мисао. Он је то чинио обично врло обазриво, кријумчарећи своју мисао између редова, наговештавајући је тек упола, издалека, у вези са неким догађајем из прошлости код другог народа, али је у извесним случајевима био и смелији. Тако, у једном чланку, он је истакао примарност социјално-економског момента у историји људског прогреса, али није пропустио прилику да формулише и минималне политичке захтеве: „Наше је начело највећа слобода какву само допуштају наше прилике. До такве слободе долази се слободом говора и договора, слободом штампе, слободом удруживања и слободом Народне скупштине.“ Ударајући на реакцију, која спутава и ограничава народне слободе,

Жујовић је констатовао горку истину: „Стара полициска система морално је уназадила наш народ.“ У оно доба, када се скоро цела наша јавност одушевљавала националистичком идеологијом кнеза Михаила о прикључењу Босне и о стварању Велике Србије, Жујовић је био један од оних ретких појединаца који је тражио шире оквире и далекосежније, југословенске, концепције: „Без уједињења ништа нисмо и ништа не можемо ни у коме погледу постићи.“ По себи се разуме, Жујовић није мислио на монархистичко и централистичко уједињење, али му цензура није допустила да своју мисао изрекче до краја. Више теоретичар и доктринар, а мање социјалистички борац и агитатор, Жујовић није ни покушавао да покрене свој лист, нити да развије било какву политичку акцију, него се ограничио искључиво на свој научни и публицистички рад. У тадашњој Србији било је мало интелектуалаца који су се могли мерити са Жујовићем, који је знао руски, немачки и француски језик у тој мери да се могао успешно служити научном литературом на тим језицима. Његова ерудиција била је тако широка и темељна да су га савременици с правом називали „енциклопедистом“.

Политичка економија спадала је у то доба, крајем 60-тих година, још увек у ред оних наука чији је научни карактер био оспораван не само у нас него и у великих културних народа. Први обрађивачи политичке економије у нас били су: Владимир Јовановић, Владимир Јакшић и Чеда Мијатовић. Сва тројица били су у млађим годинама професори политичке економије на Лицеју, односно на Великој школи, били су цењени од својих савременика, али су предавали и обрађивали свој предмет као изразити претставници старог меркантилног система и преживеле либералистичке привреде. Први у нас, који је почео уносити нова економска схватања, био је Живојин Жујовић. У својој запаженој расправи *Научност политич-*

ке економије, објављеној у *Гласнику Српског ученог друштва* (1870), он је писао смело и пркосно:

Време од 1848 године па амо безпогрешно може бити названо временом социјално-економских идеја. Данас и старо и младо... води бригу и тражи рачуна о економском животу људском. Економска питања за свакога стоје на првом месту; књиге о економским одношљима, о социјалним интересима људи најбоље пролазе; сви народни покрети последњег доба, саме војне шта више, на крају крајева мотивирају се социјално-економским побудама т. ј. излазе из политике коју одређују чисто социјално-економне прилике. Да напоменемо само радничке покрете у свој западној Европи, које економисте зову револуционим покретима... Историја европског пролетаријата после револуције од 1789 године тако побија мниму науку о политичкој економији, да се она претвара у збирку празних формула, које стоје према садашњем добу као чисти анархонизам. Да ли је то сигурно или није видећемо, али свакако стоји да сувремена социјално-економна борба не подилази ни под једну формулу сувремене науке о политичкој економији и да је, с друге стране, та борба војна против кореног принципа, *prima causa* сувремене економије, на име против сувременог социјално-економског поредка.

По себи се разуме, ова Жујовићева значајна расправа изазвала је живе полемике у научним круговима. Какав је дубок утисак начинила, најбоље показује чињеница да су већ у првој наредној књизи *Гласника Српског ученог друштва* три професора Велике школе, Чеда Мијатовић, Гига Гершић и Коста Јовановић, покушавали да побију и обеснаже документована научна излагања Жујовићева. Наравно, сва тројица су бранили либералистичку привреду и стару економску школу, сваки на свој начин, али углавном сличном аргументацијом. На ове чланке Жујовић већ више није могао да одговори, јер је у међувремену умро. Но, дискусија се ипак наставила. У *Трговачком гласнику* јавио се једним занимљивим чланком Светозар Марковић „као пристали-

ца исте економске школе којој је припадао покојни Жујовић да продужи препирку коју је он започео у нашој књижевности.“ Марковић је ставио себи у задатак „просто изложити економске законе социјалистичке школе“, да би омогућио нашој јавности да ове упореди „са назови законима што их проповедају економисте!“ Овим својим чланком у *Трговачком гласнику* Марковић је успео да поткрепи новим аргументима Жујовићеву тезу, али и да изазове нове огорчене нападаје режимских листова, *Јединства* и *Видовдана*, против социјалиста. У сваком случају, Жујовићева је несумњива заслуга што је први у нас покренуо дискусију о социјално-економским проблемима у светлости нових научних сазнања и прогресивних идеолошких гледања.

Неколико месеци пред смрт, у вишечасовној дискусији са Владимиром Јакшићем, тадашњим управником Државне статистике у Београду, Жујовић је јавно пред публиком полемисао о проблематици наше извозне трговине. Калевевићева Србија, јављајући о овој занимљивој дискусији, вели да је Жујовић „сјајно победио“ свога начелног противника:

Г. Јакшић се спleo на старој меркантилној системи, која је давно пала, по којој извоз производа одређује ступањ богатства и привреде... Он би желео да се повише извози. У вредности новчаној напредујемо, али са извозном количином не. Г. Жујовић доказа цифрама да то није никакво зло, кад се за мање труда добије више или кад се цена једноме производу увећава.

Можда ниједна социјално-економска расправа, објављена у нас у то доба, није изазвала такво узбуђење у нашем грађанском друштву као Жујовићева расправа *О надници*, штампана у *Летопису Матице српске* за 1867, 1868 и 1869 годину. Критикујући *Извод из политичке економије*, уџбеник Чеде Мијатовића за студенте Велике школе, Жујовић га је обележио као компила-

цију „из више политичко-економских дела од разних политико-економа школе економиста.“ По Жујовићу, Мијатовићев коментар о надници је „и сувише елементаран и по све неправилан“. Желећи да постави целу дискусију на научну основу, Жујовић констатује да је српски економиста „превазишао“ све своје стране изворнике и учитеље:

Мерити надницу најмом, процењивати заслугу пазарном платом — то бар није економно, није научно. Надница означава суму рада коју утроши човек у некој производњи. Најам пак означава зависни одношај једног лица према другом, или обавезну суму рада једног човека другом. Најам дакле јесте једна врста ропства. Ако ћете да знате колико сте ви привредили дневним вашим радом на вашем пољу, то пођите смо на туђе поље, где раде најамници, и запитајте их колико њима плаћају дневно. Њихова најамљена надница уједно је и мера ваше привреде на вашем пољу, — тако вели политичка економика нашег економисте!.. То је сувише неправилно мњење до кога, шта више, није дошао ни један од економиста по чијим је списима састављен „Извод из политичке економике.“

Мијатовићева излагања о „самосталним привредитељима“ и о „самосталним предузимачима“ Жујовић сматра као неумесна „у данашњем економском животу“, односно у капиталистичком привредном поретку: „Тамо где радник ради не као госа него као слуга, ту нема самосталности... тамо влада привилегија, монопол...“ По Жујовићу, најамништво претставља већ само по себи „једну од многобројних социјалних неприлика, које сметају материјалном унапређењу народа.“ Он цитира познату француску изреку да је најамништво „експлоатација човека човеком“ и вели:

Најам је формални израз те идеје. Најамник ради не само за се но и за свога газду. Газда може и радити и не радити а да му у амбару никкве промене од тога не буде. Њему је кужно само да има правни буздован привилегије па да је сигуран... За велики део

људства нема на овом свету места за живљење ван под условом најма. Нема тачке на земљи слободне од привилегије. Ко не влада привилегијом тај или мора ићи у најам, дакле у ропство, или на онај свет. Ово није никаква хипербола. Статистика потврђује то најсигурнијим доказима...

Док су теоретичари либералистичке привреде у нас, на челу са Чедом Мијатовићем, пропагирали неправични и несоцијални систем слободне конкуренције у награђивању рада, дотле је Живојин Жујовић — први у Србији — устао против тога система:

Чудна је ствар да се свему и свуда може наћи суда и пута само не за раднике... за онај свет на коме као на баснословној корњачи стоји сва земља. Ко под законом конкуренције одређује, процењује раднике? Кажу радник и капиталиста, но то није истина. Капиталиста никад не би радио оно што, пошто пото, ради његов радник... Радничку плату под конкуренцијом одређује привилегија, другим речима капиталисте осигурате привилегијом...

Насупрот капиталистичком схватању рада и преживелим концепцијама наших либералистичких економиста, Жујовић покушава да објасни и тумачи колективистичко схватање:

Награду за рад не може одредити нико и ништа друго до сам рад. *Продукт рада раван је суми утрошеног рада.* Ту не може бити речи ни о природним даровима, нити о капиталу у смислу специјалног, особитог неког учесника у том продукту. Капитал је такође рад само не лични него друштвени, општи, а продукција се врши не у име одлучног појма или фигуре но једино поради задовољења потреба радника. А тај продукт рада припада радницима, тј. свима што суделују у раду, то онда може бити реч само о том, припада ли продукт рада подједнако сваком раднику или не? И ја одговарам да припада подједнако сваком, само наравно ту једнакост одређује опет ништа друго до рад...

Било би занимљиво ући у анализу свих Жујовићевих рефлексива, економ-

ских и социолошких, историских и филозофских, изнесених у овој расправи, да би се показало у којој је мери овај напредни мислилац корачао далеко испред свога времена, али би то одузело и сувише много простора. Међутим, у истој овој расправи, Жујовић је додирнуо, опет први у нас, важно питање о повезивању и организовању свих радничких снага у оквиру радничких асоцијација:

Радничка асоцијација за сада је само најновији моменат, најновија фаза у развићу нове идеје рада. Следствено, само друштво... тежи к тој форми удружења коју представља радничка асоцијација. А кад је то тако, онда и све струке савременог рада нужним начином прелазе и прећиће у форму асоцијације. Тако усавршавање савремене радничке групе даје нову гаранцију хармоније у раду и награди за њ. Обим радничке асоцијације одређује друштвене потребе...

Иако ова прва значајнија расправа Живојина Жујовића није стајала на висини савремених учења првих идеолога и теоретичара научног социјализма, Маркса и Енгелса, она има у историји српског социјалистичког покрета велику вредност и безмало епохалан значај. У доба првобитне акумулације капитала у Србији, Жујовић смело удара на стару меркантилну систему, на либералистичку привреду, на слободну конкуренцију, на најам радне снаге и уопште на целокупан капиталистички поредак као такав. На ужас читаве наше чаршије, на страх и трепет режимских и дворских кругова у Србији, Жујовић је први почео писати и говорити о радничким асоцијацијама, о социјално-економским идејама, о друштвеном преображају и о револуционарним покретима у Европи. У тадашњој патријархалној, конзервативној, обреновићевској Србији такве речи звониле су скоро бунтовнички.

Док је Жујовићева расправа *О нацици* изазвала незадовољство у дворским и режимским круговима, затим у

чаршији и код буржоазије, дотле је његова расправа *Упоредни напредак слободне и рада* проузроковала читаву бурну огорчења не само у редовима црквене хијерархије него и у конзервативним научним круговима. Катедру природних наука на Великој школи држао је у то доба Јосиф Панчић, одличан као емпиричар, али противник напредних идеја и нових научних тековина; у којој је мери Панчић био регресиван и као научник, показује чињеница да је он упорно негирао познату Дарвинову теорију о постанку фела и онда када је она већ била призната као општа научна тековина. Иако у овој расправи ни на једном месту не спомиње име Јосифа Панчића, алузије су очигледне. Жујовић не само да излаже Дарвинову теорију, него је и усваја и солидарисе се са њом, ударајући на тај начин индиректно и на званична учења цркве и на преживела и ненаучна казивања тадашњих претставника наше службене катедарске учености. Жујовић је био бескрајно далек од сваког опортунизма, није имао никаквих личних амбиција и каријеристичких претензија, тако да је њему Чарлс Дарвин претстављао већи научни ауторитет од — Јосифа Панчића. Међутим, било би погрешно из овог закључивати да су Жујовићу уопште импоновали страни ауторитети, да се олако поводио за њиховим теоријама и да није имао о појединим важнијим проблемима своје сопствено мишљење. Баш супротно томе, Жујовић је био у многим значајним питањима самонижао мислилац, који је имао храбрости да се хвата у коштац и са појединим великим умовима у историји човечанства. Тако, на пример, баш овде у овој расправи, он је — говорећи о узроцима људског удруживања — смело побијао позната схватања једног Аристотела и једног Русоа:

Једнакост природе, једнакост општих тежња и потреба, једнакост духа и облика, као и једнакост положаја према природи, чинила

је да је човек што је чешће долазио у додир са себи подобнима, са другим људима, другим индивидуама, опажао све веће сродство с њима, навикавао се на њих и све их мање избегавао... У овим више спољним него ли унутрашњим приликама видим ја узрок људског удружења, заједничког живота, а не у људској дружељубивости, коју је најпре проповедао Аристотело, а после Жан-Жак Русо и коју проповедају и данас сви мени познати мислитељи. Из природе примитивног човека тако се осећање не да извести. Друштво је резултат разлога, рачуна, ума, а није резултат осећања — у томе је главна разлика.

Русо је био за наше романтичаре писац „кипећег одушевљења“ и они су са усхићењем читали његова дела; међутим, Жујовићу је он био сувише сладуњав и сентименталан, „чувствителан“ и „срцераздирателан“. Његов Друштвени уговор био му је и одвећ формалистички и логички противуречан. По Жујовићевој критици Друштвеног уговора: „Друштво би у том случају предходило договору. Договор пак у смислу размишљања сваког примитивног индивидуа посебице о својим интересима, такође је нешто сувише ефемерно и не заслужује критику“. Одбацујући друштвену филозофију Русоа као нереалну и непрактичну, Жујовић развија своју сопствену друштвену филозофију, која се углавном своди на ово:

... Друштво је услов без кога је немогуће људско развиће, људски напредак... Индивиду без друштва нема перспективе, нема будућности, нема напретка... У тој идеји имамо највеће и најсигурније јемство за развиће „љубави к ближњему“, јер се та љубав оснива на чистом рачуну, чистом интересу човештва... Без тога „љубав к ближњему“ нема смисла, није никаква врлина, није елемент грађанствености и просвете, и најпосле нема ни будућности. А историја и практика показују да с људским напретком, са развићем, с просветом, развија се и шири напоред и љубав међу људима...

Велика је штета што Жујовић није доспео да заврши ову своју широко замишљену и лепо започету расправу;

смрт је закуцала пре времена. Али, иако је остала недовршена, расправа је ипак угледала светлост дана. Како је и сам Жујовић био један од истакнутих чланова Уједињене омладине српске, то је Милан Кујунџић-Абердар штампао Жујовићеву недовршену расправу у Младој Србадији (1872).

Појава ове Жујовићеве расправе на уводном месту главног органа Омладинског покрета изазвала је велико узбуђење у свима црквеним круговима. Жујовићева револуционарна друштвена филозофија звонила је као права јерес у ушима београдског митрополита Михаила и осталих српских архијереја. Да је ова расправа штампана још за Жујовићева живота, врло је вероватно да би он као „јеретик“ и „безбожник“ био кажњен искључењем из цркве. Каква је била необуздана мржња наших клерикалаца према Жујовићу, показује један предлог Синоду да се баца анатема на мртвога Жујовића. До тога ипак није дошло, али је у службеном органу Српске православне цркве објављена једна посланица митрополита Михаила (*Свему свештенству у књажевини Србији*), у којој се осуђују „атеисте“ и „материјалисте“, који су се „отпадили од свете цркве Христове и вере наше православне.“ Истина, у целој митрополитовој посланици име Живојина Жујовића није се изричито помињало, али је читавој нашој тадашњој јавности било одмах јасно да се све те оптужбе односе искључиво на Жујовића, јер је он био несумњиво први у Србији који је — пре Светозара Марковића — отворено устао против званичних црквених учења.

Исто тако, Жујовић је био први у нас који је одлучно устао против идеалистичког и метафизичког схватања историје. У своме запаженом чланку *Историк Бекл и нови принципи историјске науке*, објављеном у Новаковићевој *Вили* (1868), Жујовић је приказао нашој читалачкој публици рад, идеје и начела тадашњег енглеског слободоумног историчара Х. Т. Бекла, чију

не Историју цивилизације у Енглеској доцније превести на српски језик наш знаменити филозоф и мислилац Божић Кнежевић. У истом чланку Жујовић је повукао занимљиву паралелу између старих и нових схватања историје и дошао до значајних конкретних закључака, који су у оно доба — пре него што је Иларион Руварац извојевао победу над Пантом Срећковићем — одреживали безмало револуционарно у збуњеним мозговима наших старих, добронамерних, „патриотичних“ историописаца, који су препричавали прошлост српског народа не отступајући нимало од народних традиција, од „освештаних праотачких врлина“, онако као што су им гуслари гудили уз гусле о манастирским славама. Указујући нашим историчарима на примере и обрасце достојне угледања, Жујовић је изложио главне принципе о савременом научном обрађивању историје:

Нестало је судбе и случаја; њихово место заузе резон, нужност. Ништа не бива „тек онако“, већ све зато, што му се на ино не може. Тешкоћа те ствари сведена је била на то, да се зна који су то узроци, што чине те су појаве, обележене у историји, и те, које су нам пред очима, постале такве, зато што су морале, што друкчије нису могле да постану. Бекл је први огледао да обележи те узроке, па не само да их обележи, но да покаже и њихово дејство, процес. По свом замашају тај оглед ни мало не уступа огледу створити науку о небеској механици, и Бекл заиста много налечи у том одношају на Њутона. Живот спољне природе није тако замршљив као живот људски, па зато се први лакше и изучава но овај други...

Одлучан противник сваке метафизике у филозофији, Жујовић је још конзеквентнији противник увлачења било каквих апстрактних метафизичких спекулација у историску науку. У оно доба, када су наши историчари и највеће историске догађаје тумачили као продукт људске воље, и то наравно „изабраних појединаца“, „натчове-

чанских личности“, „богомданих вођа“ и „хероја“, Жујовић је све сводио на природне законе :

Човек је пронашао и признао законе, који управљају и објашњавају све феномене, што бивају у природи... Кад бесне таласи морски, кад се мутљају страховити облаци, кад севају грозне муње и грувају громови, кад се земља тресе или кад страшни вулкан сукће из свог адског ждрела огњевито камење и пепелаву лаву — ту кажу да владају извесни закони. А кад гладан краде, „када Раде иде у хајдуке“, „кад се Ђорђе диже на оружје“ итд. итд. — ту кажу да нема закона, ту веле да влада воља људска! А шта је то воља? Под том речју разумевају некакву силу у човеку, која дејствује независно од побуда, која чисто гони човека да чини оно, што човек обично чини. Ну такве силе у човеку нема, а то што зову вољом није што друго до метафизичка шахматна даска, на којој се играју који друга посла немају...

Жујовић је био дубоко незадовољан примитивним стањем у коме се тада налазила наша наука: све сами уводи, одломци, фрагменти, почеци, парчићи, делићи. Ништа шире, замашније, далекосежније, обухватније. А ако се и покушала дати нека већа синтеза, застало се већ на првом кораку. На крају свога чланка Жујовић наводи четири конкретна примера, који илуструју стање наше тадашње науке и неповољне услове који систематски онемогућавају успешан научни и књижевни рад:

Изиће прва и нешто од друге књиге Свеопште историје Панте Срећковића, па... па даље ни маћи. Изиће прва књига Историје света Стојана Бошковића, па... па даље ни маћи. Изиће прва књига Хармоније у свету Милана Кујунџића, па... па и она заста. Најпослед, писац Историје народног образовања код Срба (Алимпзије Васиљевић) још и сам збори да не може „казати кад ће бити готова сва историја“, почем „то зависи и од таквих прилика, које нису у власти његовој...“

Шта је то? Шта је узрок томе?.. Мртвило, мртвило неко овладало нама и тешко нама ако у њему дуго останемо! Умове ваља бодрити и поштрвати их на што енергич-

није послове. Литература — то је било народно за мислитеља — не заборавимо то... Сетимо се других народа, бољих и паметнијих од нас...

Жујовићу се са извесних страна замерало да је „ниподаштавао“ нашу „нејаку“ науку и нашу „отечествену“ литературу, тобоже зато да би „себе подигао“ као познаваоца „туђе животне мудрости“. То су му нарочито замерили наши велико-српски националисти, који су фразирали о „српској цивилизацији“, с једне стране, и грмели против страних културних утицаја, с друге стране. Као убеђени социјалиста, Жујовић је први у нас стао пропагирати напредну мисао о политичкој, културној и социјално-економској сарадњи и изграђивању истинског братства међу свима народима на свету, у циљу стварања новог човечанства.

Жујовићева прерана смрт ожалена је од читаве наше јавности као крупан национални губитак. Милетићева *Застава*, у којој је Жујовић још 1866 објавио свој први рад и на којој је и доцније сарађивао, донела је топло написани некролог, истичући са признањем његово велико родољубље и његову несебичну, неуморну и истинску пожртвованост за позитиван стваралачки рад: „Покојник је био честит Србин, одушевљен и заузет за најнапредније идеје свога века... Свом душом својом волео је Српство и за њ, ма како дуготрајном очајничком болешћу ослабљен радио је до самртног часа свог...“ Над отвореним гробом опростио се од Жујовића некадашњи уредник *Заставе*, а тадашњи професор Велике школе, Гига Гершић, дирљивим говором који је оставио дубок утисак на све присутне. *Застава* је забележила да је Гершић тим говором „подигао мали споменик покојнику за заслуге Српству учињене.“ Међутим, чак и Жујовићеви политички противници, који су га за живота оштро нападали, после смрти одали су му достојно признање. Тако, на пример, Че-

да Мијатовић, који се са Жујовићем у више махова „сукобљавао на бојном пољу критике“ и био познат као непомирљив противник социјалистичког покрета, подnoseћи реферат Српском ученом друштву о последњем Жујовићевом научном раду и препоручујући га за штампање, одао је ово признање својме мртвом противнику:

Осећам да ми је дужност то, да на крају свога чланка одам заслужено признање књижевнику који нам је прерано отргнут, ревносном једном борцу на пољу науке. У времену кад се ударају темељи науци у народа српског, нама је и требао човек, који ће особеношћу својих назора изазвати дискусију о важнијим питањима науке, дискусију која је у својим последицама увек само од користи могла бити по науку. Ако је од стране покојникове и пала понекад по нека жестока реч, она данас не може мутити искрену жалост за њим у свију који поштују науку, јер и та жестина произлазила је само од суревњиве љубави к науци.

У својој *Историји социјализма у Србији*, Драгиша Лапчевић је дао овај сажет и тачан суд о Живојину Жујовићу:

С обзиром нарочито на време и прилике политичке, привредне и друштвене, у којима се појавио и радио, Жујовић је наш великан, не зато што је дао какво велико и важно дело, него зато што је био први социјалиста у Србији и што је први међу Србима изустрио да „постојећи друштвени односи нису ни у колико стални и вечити, него се непрестано мењају“; његова је улога драгоценна, јер је будио критички дух у епоси кад су певане оде султану упоредо са сањањем Душанова царства, кад се певало славују и кад су свеже надгробне плоче вађене и доношене у Народни музеј као споменици „старе славе и величине српске.“

Живојин Жујовић утицао је на нове нараштаје не само својим социолошким студијама и економским расправама, не само својим новинарским чланцима и полемикама, него и својом темпераментном личношћу и бујном речитошћу. У својем предавању о Све-

тозару Марковићу, говорећи о нашим првим социјалистима, Јован Жујовић, син некадашњег пуковника, министра и државног саветника Младена Жујовића, испричао је између осталог једну занимљиву и карактеристичну епизоду о утицају Живојина Жујовића, свога рођака, на тадашњу омладину. Млади Јован Жујовић, као ученик виших разреда гимназије, са својим братом Ђорђем, свршеним питомцем •Војне академије, одлазио је често на разговор Живојину Жујовићу и сачувао је лепу успомену о њему до своје дубоке старости: „Слушали смо га више пута да говори о Правима Народа, Слободи, Републици, Социјализму, Прудону, Беклу... Мора бити да смо брат и ја његове речи усвајали и ревносно их понављали; јер једнога дана, када мој брат при ручку поче нешто говорити о Праву Народа, отера га отац од трпезе и, погледавши оштро у мене, уздахну: „Отрова вас обојицу Живојин!“ За старога и конзервативнога државног саветника биле су републиканске и социјалистичке идеје ни мање, ни више, него — отров!

Још као студент у Петрограду и Цириху, Светозар Марковић је ковао планове — када се врати у отаџбину — да под вођством Живојина Жујовића образује једну социјалистичку групу, са задатком да обнови, подмлади и реформише Српско учено друштво у Београду и Матицу српску у Новом Саду. И Жујовић и Марковић били су дубоко незадовољни начином уређивања *Гласника* и *Летописа*. Оба су им часописа била сувише крута и сколастички редигована, језик и стил одвећ су професорски, дух музејски мумифициран и археолошки склеротичан. У њима се није ништа збивало, није пулсирао живот, нису се сукобљавале идеје, нису се пречишћавали појмови. Као што је духовито приметио Марковић, у *Гласнику* „није ништа печатано што је млађе од XIV века“. Истина, *Летопис* је био нешто живљи и актуелнији, доносио је с

времена на време и по који рад наших првих социјалиста, али ни он није био уређиван „по руском узору“, као Херценово *Звоно* или Бјелински *Отачествени записи*, да о *Савременику* Ње-красова и Чернишевскога и не говоримо. А наши први социјалисти желели су баш такве часописе, часописе који неће бити ни чисто књижевни, ни чисто научни, него социјално-културни, како би послужили општем напретку и друштвеном преображају.

Поред Живојина Жујовића, пред крај живота кнеза Михаила у Београду је почео развијати своју активност још један напредан млад интелектуалац, који је имао јакога утицаја на демократску оријентацију наше млађе слободумне интелигенције и великошколске омладине. То је био д-р Драгиша Станојевић, син уставобранитељског попечитеља Јеремије Станојевића и унук проте Матије Ненадовића. Врло активан у покрету Уједињене омладине српске, Станојевић је био један од идеолога крајње омладинске левице. Био је познат и као песник, а нарочито као преводилац великих дела из светске књижевности; између осталог, превео је у стиху и слику Дантеову *Божанствену комедију*, Ариостов *Бијесни Роландо*, Тасов *Ослобођени Јерусалим* и Виктора Ига *Песме против тираније*. Док су наши први социјалисти студирали већином у Русији или у Швајцарској, дотле се Станојевић школовао у Немачкој и Француској. Докторат из правних и државних наука положио је са одликом на Универзитету у Бону на Рајни. Ту је написао и објавио своју прву научну студију *Ist der Staat ein organisches Etwas, oder das Werk des Willens* (1865). Студија је била написана у изразито прогресивном духу и обратила је пажњу на младога писца, који је много обећавао. Када је 1867 отпуштен из државне службе Гига Гершић, професор Велике школе, на његово место изабран је Драгиша Станојевић, који није био напунио још ни 22

годину живота и важио за левичара. Какав је углед уживао млади научник већ у то доба показаше овај карактеристичан детаљ. Док је Гершић предавао и међународно право, и римско право, и латинске класике, дотле је Станојевић — чим је био изабран за професора Правног факултета — изјавио министру просвете, Кости Цукићу, да на такве услове не пристаје: „Ја сам министарству дао на знање да ја латинске класике као професор права нити могу нити хоћу предавати; ако су вољни да ме под тим условом приме, лепо, ако не, збогом.“ Строги и намргођени бирократа Цукић, који је умео да намеће своју вољу скоро свима професорима Велике школе и да из буџетских разлога наметне свакоме професору по неколико предмета, толико је ценио младога Станојевића да је пристао на његов услов: латински класици пуна два семестра уопште нису предавани, римско право поверено је другом наставнику, а Станојевић је предавао само међународно право. Он је био један од оних изузетно ретких професора Велике школе који су предавали само свој предмет. На жалост, он је остао на факултету свега два семестра.

У брошури *Шта је говорено на Св. Саву у Великој школи* (1868) — штампаној пред крај апсолутистичке владавине кнеза Михаила, у доба када је Светозар Марковић још студирао у иностранству — Драгиша Станојевић је „први заподенуо кавгу с либералима и либерализмом“, доказујући да је либерализам већ потпуно преживео и да се на политичком хоризонту већ указује победоносна демократија. У истој брошури Станојевић је са пуно ироније говорио о нашим претераним националистима који су у своје „кипећем одушевљењу“ маштали о „српској науци“ и „српској култури“, која неће имати ничега заједничког са „трулим Западом.“ Између осталог, Станојевић је писао: „Срби кукавни нису имали кад за ово 20—30 година ни опанке чизма-

ма заменити, већ иду пола боси, а камо л да створе српску науку.“ Док су националисти проповедали култ прошлости и романтичарски идеалисали наш Средњи век („доба славних Неманића“), дотле је Станојевић проповедао култ будућности. Скерлић је тачно запазио да је Станојевићева критика омладинских идеја умногоме потсећала на западњачку критику Потугина у Тургенјевљевом *Диму*: „Манимо се прошлости, слабост је прошлости дивотност своје садашњости доказивати, мајушно је то пабирчити стихове по народним песмама и њиме наше врлине доказивати, махнимо се велим и прошлости и хвалисања, па се уздајмо у будућност и радимо за њу.“

Појава ове борбене полемичке брошуре изазвала је страховиту кампању против Станојевића не само у конзервативним и реакционарним листовима него и у либералној штампи. Тако, на пример, у Каљевићевој Србији, једином либералном органу за време кнеза Михаила, објављен је низ чланака под натписом: *Доктор радикалац у Великој школи*. У овим чланцима Станојевић је нападаан са много претеране жестине и без имало обзира. Од либералних првака, које је Станојевић критиковао, најжешће су га нападали Стојан Бошковић и Владимир Јовановић. Наравно, Станојевић им није остајао дужан одговора. Бранећи се од тешке и неправичне оптужбе да је „служио под Христићем“, Станојевић је констатовао чињеницу да је у своје *Одговору Стојану Бошковићу* (1868), као активан професор Велике школе, писао између осталог:

По науци странке деле се у главном на:
1.) Консервативну, која налази да је најбоље како се затекло; 2.) Либералну, која иде да не савршено допуни, рђаво поправи; и на 3.) Радикалну, која нити допуња нити поправља, већ из темеља руши да би сасвим нов створ подигла. Ја нити се стидим нити страшим исповедити да овој странци и по убеђењу и по карактеру припадам.

Овако је писао Драгиша Станојевић у доба апсолутистичке владавине кнеза Михаила, док су још и либерали били гоњени, да о радикалима и не говоримо. Радикална странка формираће се тек десетак година доцније, а у ово доба присталице демократских идеја називани су социјалистима, односно „црвењацима“ и „комунцима“, „бунтовницима“ и „смутљивцима“. Осећајући да губе терен под ногама и своју ранију популарност код омладине, либерални прваци ступили су у офанзиву и отворили нову паљбу на Станојевића. Чак и један од најинтелигентнијих либерала, Стојан Бошковић, који је неколико година раније на сопственој кожи осетио све благодети Михаиловог апсолутистичког режима, у жару полемике изгубио је за тренутак своју духовну равнотежу и јавно је позивао београдске великошколце да „презиру“ таквога учитеља какав је Драгиша Станојевић. Међутим, као што се то често дешава у оваквим случајевима, Бошковић је постигао супротан ефекат. Београдски великошколци су преко Каљевићеве Србије одговорили — не спомињући изричито име Стојана Бошковића — да они „за подлог и ниског“ сматрају сваког оног ко напада на част Драгише Станојевића, којег они и као човека и као учитеља дубоко поштују. Ову смелу изјаву потписало је 112 студената Велике школе. Док је Бошковић називао Станојевића „аристократом“ и „непријатељем народне слободе“, дотле је напредна омладина поздрављала у том истом Станојевићу великог борца за слободу, културу и демократију.

Може се без претеривања рећи да ниједан професор Велике школе крајем 60-тих година није тако снажно, свестрано и позитивно утицао на политичко изграђивање и друштвено формирање наше напредне омладине као Драгиша Станојевић. Под неодољивим утицајем његове сугестивне речитости и борбене, маркантне личности, тадашњи београдски великошколци су убрзо по-

стајали изразити социјалисти и убеђени републиканци, који су са презиром говорили да је кнез Михаило само „турски пандур.“ Они су у Станојевићу гледали свога вођу и учитеља. На једну његову реч они су били спремни и на најозбиљнији корак, не мислећи на опасности и последице. И доиста, када је 29 маја 1868 убијен кнез Михаило, у оној општој забуни и превратничкој психози која је обузела цео Београд, Драгиша Станојевић је са својим ђацима покушао да изврши неку врсту „пуча“ и да прогласи — републику. Наравно, без довољно претходног припремања и без потребне организације, цео „пуч“ је остао само један неуспео покушај и једна политички безначајна епизода, али су последице биле страховите. Све тамничке ћелије и сви подруми Главњаче, Ладњаче и Пиринчане биле су препуне „црвењака“ и „комунаца“, „превратника“ и „бунтовника“, „револуционара“ и „антидинастичара“, који су на својој кожи имали да искусе све опробане методе обреновићевске полиције. Није боље прошао ни сам Станојевић. После тешких пет месеци, које је издржао у „истражном затвору“, био је не само отпуштен из државне службе — као „отворени противник славне народне династије Обреновића и постојећег поретка“ — него је осуђен на конфискацију целокупне имовине и на двадесетогодишње прогонство из земље, заједно са породицом. Као политички прогнаник потуцао се по разним европским државама и остао у изгнанству пуних 14 година.

После убиства кнеза Михаила настала је у Србији најстрашнија реакција. Нарочито су гоњени левичари, социјалисти и републиканци. Режимски кругови тражили су од свих „подозрителних лица“ да се јавно ограде „од најмљених убица, антидинастичара и смутљиваца“ и да даду изјаве лојалности. Чак и један тако морално јак и несавитљив карактер, какав је несумњиво Живојин Жујовић, био је од режима присиљен

да се јавно ограда од — Драгише Станојевића. Знало се да Жујовић одржава пријатељске везе са Светозаром Милетићем, који је такође био осумњичен, и да сарађује на Застави, која је оштро нападала кнеза Михаила све до самог његовог убиства, па је тражено од Жујовића да баш преко Заставе осуди Станојевићев републикански „пуч“. Станојевић је, после свога изгнанства из Србије, прешао у Земун и тамо је продужио борбу против Обреновића, штампајући низ оштрих и речитих брошура, прогласа и летака. Да би компромитовали наше прве социјалистичке борце, београдски властодршци су нашли начина да приморају Жујовића да баш преко Заставе нападне Станојевића. Скрхан болешћу и тамницом, Жујовић је написао чланак *Вика са земунске обале*, у коме полемише са Станојевићем. Милетић дуго није хтео да штампа овај Жујовићев чланак, наслућујући да је написан по владиној наруџбини, али га је ипак на крају крајева, донео — вероватно на инсистирање самога Жујовића. Иако су у Београду многи осећали да је чланак силом изнуђен од Жујовића, чији се живот нагло приближавао своме крају, ипак је он изазвао мучан утисак у свима опозиционим круговима. Станојевић није могао одмах да одговори Жујовићу, из простог разлога што ниједан од наших листова није смео да донесе његов одговор. Станојевићу није преостало ништа друго него да Жујовићу одговори — брошуром. Али, у међувремену, Жујовић је умро, 25 априла 1870. Иако нерадо и преко воље, Станојевић је одговорио мртвом Жујовићу. Бранећи се од тешке оптужбе да је лакомислено извео „невине људе пред ждрело топова и пушака“, Станојевић је у своме *Одговору Живојину Жујовићу* између осталог вели:

Жујовић ми пребацује што сам се, одмах после смрти Михаилове, показао „на бранику слободе“... Пребацује ми што сам био „одважан“ велећи: „Кад се други бринуше како

ће сачувати главу, одважни г. Станојевић само је водио бригу о слободи,“ — и пита ме: „Говорите, у име какве сте слободе наводили невинне људе пред ждрело топова и пушака?“... У име оне слободе коју је он изневерио пишући пашквиле на команду тирана, у име оне слободе зарад које зимус у Паризу нисам погинуо и за коју сам готов умрети. Нек се мртав Жујовић стиди, што се чуди зашто сам ја изводио ђаке пред ждрело топова и пушака тиранских.

Драгиши Станојевићу се мора признати велика храброст када је — непомредно после убиства кнеза Михаила — сакупио великошколце пред полицијом и покушао да прогласи републику. Станојевићу се, исто тако, мора признати ретка смелост када је учествовао у радничким и студентским демонстрацијама у Паризу против тиранског режима цара Наполеона III. Али, бранећи се од неправедних оптужби Живојина Жујовића, Станојевић и сам чини неправду, када проглашава за „династијаша“ једнога Жујовића, који се целога живота поштено држао и који је пре времена сагорео у борби за исте оне социјалистичке и републиканске идеале, за које се и он сам борио. Да не идемо даље и да наведемо само Жујовићево отворено писмо Владимиру Јовановићу, штампано у шестом броју земунског *Народног пријатеља*, у истом оном војвођанском листу у коме су се, раме уз раме, и Жујовић и Станојевић заједнички борили против једног те истог противника — Либералне странке. У *Народном пријатељу* писали су обојица „против српске владе и против свих поизвеснијих наших либералних људи.“ У томе листу постављао је баш сам Жујовић оваква питања Владимиру Јовановићу:

Ви сте се повели за тако ограниченом главом као што је екс-либерал Алимпије Васиљевић, и нехотице били сте подметули ногу српској омладини као њен најопаснији издајник... Ви, Кујунџић, Васиљевић — осрамотили сте онострану омладину на скупштини и представљали сте је тамо најнедостojније...

Знајте да су Бошковић, Каљевић, Кујунџић, Васиљевић — раскрстили са овоштреном омладином и пристали уз владу...

Ни сам Драгиша Станојевић није оштријим изразима жигосао либералне прваке, поименце Владимира Јовановића, Алимпија Васиљевића, Стојана Бошковића и Милана Кујунџића, него што их је овде осудио Живојин Жујовић. И поред свих личних међусобица и начелних размимоилажења, и Станојевић и Жујовић сагласили су се у осуди опортунистичке политике Либералне странке после убиства кнеза Михаила. Обојица су сматрали да су либерални прваци напустили демократску, слободарску и републиканску линију Омладинског покрета и да су помагањем Блазнавчевог и Ристићевог режима — постали „династијашци“. У оној нервозној и узрујаној терористичкој психози после Михаиловог убиства, стални сукоби били су на дневном реду, вођене су страсне полемике и дискусије, ређале су се тешке оптужбе између завађених талора, сумњичило се, клеветало се, денунцирало се и вређало се на све стране, без много скрупула, без имало међусобне толеранције и без потребне објективности.

Можда једини, који је у тој наелектрисаној атмосфери оштрих сукоба и огорчених личних и страначких борби бар донекле сачувао свој душевни мир и своју духовну равнотежу, био је Светозар Милетић. У тренутку када су Светозар Марковић и Драгиша Станојевић најоштрије нападали београдске либерале и када су и сами укрестили своја копља у полемикама вођеним преко Панчевца, Милетић је у својој *Застави*, у запаженом чланку *Српска слободњачка странка*, покушао да постави све ове борбе на начелну основу:

У новије доба изишла су на јавност два млађа Србина, који су обојица ударили на либералце у Београду, и који су опет међу собом борбу заподели; први је Драгиша Станојевић, други је Светозар Марковић... Шта

јој се пребацује (Либералној странци београдској)? Прво, да је она са начелом слободe скопчала начело монархијско и да је слободу привезала за династију Обреновића, а управо народ монархији, слободу династији положила (Станојевић). Друго, да је она у опреци, у противречју сама са собом била, јер ко хоће Велику Србију мора хтети и јаку владу, да се Велика Србија остварити може, а ко хоће јаку владу, тај неће или бар не може хтети слободу (Марковић). — Томе противстављају: Станојевић републиканско, а Марковић социјално-демократско, или боље рећи социјално начело, јер је демократија обадвома основа.

Иако је искрено ценио Светозара Милетића и са признањем говорио о „праведно стеченој популарности“ Милетићеве *Заставе*, Драгиша Станојевић је одлучно устао против сваког покушаја разбијања напредног народног покрета на републиканце и социјалисте. У чланку *Којој партији ја припадам*, Станојевић одговара између осталог:

Из онога што је он рекао изилази као да ја припадам оним адвокатско-буржуаским републиканцима, који су из зле воље или из незнања противници социјализма... Што се мене тиче, ја молим да ме нико не трпа у партију којој ја, што се начела тиче, не припадам, и ако поједине њене чланове могу искрено поштовати. У 1848 години 6000 радника пало је мртвих на париским барикадама са громовитим узвиком: „Живела република демократска и социјална!“ Узвик тај није узалуд одјекнуо по Европи и Америци: он је изазвао нови, препорођени, пречишћени социјализам. Ја тој партији припадам.

Нигде, у целом овом чланку, Станојевић изричито не спомиње име Светозара Милетића. Иако је био љут што *Застава* није хтела да штампа његове одговоре Владимиру Јовановићу, који га је у једном свом напису у *Застави* назвао „бестидним учитељем лажи и клевете“, Драгиша Станојевић је бар донекле штедео осетљивост Светозара Милетића, којег је сматрао за једнога од оних ретких либерала, који нису из-

неверили демократске, слободарске и републиканске идеале Омладинског покрета.

Ништа није толико болело и узбуђивало Милетића као распре и свађе даровитих младих људи демократске оријентације на субјективне нетрпељивости и око личног престижа. Милетић никако није могао да одобри унутрашње растројство и сталне полемике између појединих идеолошких теоретичара Омладинског покрета. Иако либерал, лични пријатељ и начелни једномишљеник Владимира Јовановића, Милетић је у *Застави* штампао и познате противнике либерала: Светозара Марковића, Живојина Жујовића, Васу Пелагића, Перу Тодоровића, и друге. Када је дошло до познатог сукоба између Светозара Марковића и Владимира Јовановића, Милетић је настојавао да их измири. Исто тако, када се распламтела страсна новинарска полемика између Марковића и Драгише Станојевића, Милетић је гледао да се обуставе непријатељства и дође до компромиса; баш зато што је искрено волео и Марковића и Станојевића, Милетић их је подједнако осуђивао због њихових учестаних међусобица. Милетић је тражио погодну платформу да се и социјалисти, и републиканци, и прогресивни либерали, и остали напредни елементи изван ових политичких група, споразумеју и удруже у један широки, слободњачки демократски покрет, па да тако колективним снагама организују заједничку борбу против реакције. Овако поцепани и ослабљени сталним међусобним борбама, они ће све више губити своју отпорну снагу и, најзад, подлећи при првом јачем насртају реакције. Ове мисли изразио је Милетић у неколико својих запажених чланака, али је све било узалуд. Омладински покрет се већ налазио у агонији. Инјекције више нису имале никаквог дејства.

Остављајући Србију и одлазећи на тешки пут изгнанства, Драгиша Стано-

јевић се опростио од својих ученика дирљивом посланицом *Ђацима четврте године Правног факултета београдског*. По себи се разуме, ова брошура није могла бити штампана у Београду, нити било где у Србији, због драконски строге цензуре, него у Новом Саду. Отпуштени професор и прогнани борац поручује својим дојучерашњим ученицима између осталог:

До који дан ви остављате сретни живот ђачки. Ви већ осећате како је то тешко оставити начин живота који водите од како сте на свету. Но није само то. Не само да се праштате са најсрећнијим делом века свога, већ још ступате, према срамном стању у коме се данас јадна Србија налази, у живот нов у коме вас двоје чека: или да, остајући поштени и независни, будете гоњени од данашњих господара ваших, или да се приклоните сили и заповести људи бесавесних, па да их као робови служите. Ваш је дакле положај жалостан, и они од вас који остану стални у љубави према истини, слободи и својој поштењу, биће прави јунаци, прави мученици.

Својим ђацима Станојевић препоручује као најпогоднији облик државног уређења Србије — народну републику:

Зато ми без оклевања закључујемо да је најприродније и најпростије оставити свуколику социјалну снагу на свом природном месту, то јест код народа, па онда о равнотежи и о њеном поремећењу ни речи бити не може, а народ ће сам собом управљати како за најбоље нађе. Та форма државна, то је: радикална демократија без династије.

Тражећи пуну слободу мисли и слободу савести, Станојевић препоручује омладини да се бори за потпуно одвајање цркве од државе:

Овде ћемо напоменути да из слободе мисли тече слобода вере... Но ако сам слободан да верујем како хоћу, слободан сам да не верујем ни у шта, и ако ја случајно не верујем у веру вашу (на прилику хришћанску) не можете ме нагнати да ваше попове плаћам, отуда: радикално одлучење цркве од државе.

Борац против преживелих традиција и конзервативног родитељског васпитања, Станојевић је стављао у дужност новим нараштајима да пропагирају напредне идеје о савременом социјалном васпитању:

Родитељи, који апелују на своје родитељско право не шаљући децу у школу, гаје будуће слуге тиранске и унесрећавају и децу и друштво. Деца су будући грађани, па зато друштво не може равнодушно гледати да се ти будући грађани морално убијају и треба да их истргне из руку бесавесних родитеља... Данас се иште радикална како политичка тако и социјална реорганизација друштва...

У доба када су у Србији беснеле „кумпаније буцоносаца“, које су самовољно и незаконито судиле „подозрителним лицима“ и свима онима који „опорочавају власт“, Станојевић је поручивао својим ученицима и следбеницима у намесничкој Србији:

Тајно ислеђење са тајним суђењем имало би престати. Телесну слободу, слободу дома и право на јавно суђење и ислеђење у кривичним стварима можемо скупа личном слободом назвати. Ако се телесна слобода и светиња дома потлаче, ако постоје инквизиторске установе тајног ислеђења и суђења, све се оне слободе о којима смо говорили компромитују, а ми знамо да у томе случају друштво иде на сусрет анархији и грађанском рату.

При крају своје посланице, Станојевић је упутио свој поздрав новим нараштајима и будућој народној интелигенцији у Србији:

На ноге дакле синови Шумадије..! Неверне вође осрамотили су пред страним светом слободу у Србији. До вас стоји да сперете са Србије ту највећу љагу, љубав робовања. Не уздајте се ни у кога до у себе!.. Кад смо се сами могли ослободити од тирана турских, ваљда ћемо моћи и од тирана српских... Братски се уједињујте, берите око себе све оно што страда, прикупљавајте сиротињу, обавештавајте занатлију и сељака, клоните се цинцара београдских, не верујте ни једном старом издајнику, склапајте на све

стране друштва за слободу, па кад вам једно униште, подижите друго; кад један од вас падне, нека га замени други, али служите се свагда јавним средствима и радите свету на виделу, јер се само тако долази до слободе, јер ће се само тако доћи до друштвене хармоније, до државе социјалне, која ће се неизбежно у Србији подићи...

Ова посланица београдским великошколцима изазвала је на све стране дубок утисак, а у Београду велико узбуђење. Брошура је одмах забрањена и конфискована, растурачи су још исте ноћи похапшени и спроведени у Главњачу, где су осетили „цериће“ на голој кожи, а „кумпаније буцоносаца“ обилазиле су цео Београд и трагале за Станојевићевим ђацима, који су илегално ширили и растурали забрањену брошуру по целом Београду.

У којој су мери властодршци били погођени Станојевићевом брошуром, показује чињеница да су похапшени не само многи великошколци — нарочито студенти Правног факултета, бивши Станојевићеви ђаци, а поготову сви они који су учествовали у његовом „пучу“ — него и многи грађани, чији је једини грех био у томе што су се усудили да прочитају Станојевићеву брошуру. Међу похатшеним грађанима налазио се чак и један бивши народни посланик, Михаило Стајковац, истакнути борац против апсолутистичког режима кнеза Михаила. Његово затварање и злостављање у подрумима Главњаче изазвало је разумљиво узбуђење у Београду.

Либерални прваци реагирани су на Станојевићеву брошуру са много претеране жестине и личне анимозности. Каљевићева Србија отворено је оптуживала Станојевића да је у „дослуху“ са Карађорђевићима, а Владимир Јовановић отишао је још даље и осумњичио Станојевића да прима новчану потпору од „једног страног агента.“ Најжалосније је било то да је Јовановић износио ова неоснована сумњичења преко Заставе и да је успео да издејствује код Милетића да не штампа Станојевићев

одговор. И Србија и Застава доносили су оштре нападаје на Станојевића, али му нису допуштале да се брани. То је у тој мери револтирало Станојевића да је у једној брошури, напао чак и самога Милетића, којег је све дотле штеео. У оној узрујаној психози међусобних сумњичења и огорчених сукоба чак је и јадан Милетић заборавио на освештано начело да нападнудоме треба увек допустити да се брани.

Као изгнаник у Паризу, Станојевић је на француском језику написао и објавио своју значајну расправу *La République* (1870), у којој је изнео и образложио своје смело, прогресивно схватање да је „република основана на седам апсолутних слобода и гарантована сталном револуцијом.“ Као што је познато, на основу ове расправе проглашен је Станојевић за првог идеолога и теоретичара републиканске демократије на Словенском Југу. Доцније основана Југословенска републиканска демократска странка, под вођством Љубомира Стојановића, Јована Жујовића и Јаше Продановића, сматра Драгишу Станојевића за свога првога оснивача и претечу.

Своје социјалистичке идеје, теорије и концепције изложио је Станојевић у својој другој већој расправи на француском језику *Le Communisme individualiste*, штампаној у Женеви (1870). И поред свог смелог, неадекватног и, у неку руку парадоксалног наслова, ова занимљива расправа је позитивно оцењена од француске стручне критике. Тако, на пример, знаменити историчар француског социјализма Беноа Малон, пишући о почецима социјализма у Србији (*La Revue Socialiste*, 1888), оценио је ову Станојевићеву расправу као „позитиван прилог савременом социјалистичком изграђивању.“ Историчар француског социјализма видео је у Драгиши Станојевићу „једнога од добрих теоретичара колективизма, у доба када је та доктрина саму себе тражила.“ То нису била мала признања.

Док је Живојин Жујовић био прудонист, дотле је Драгиша Станојевић био углавном ласаловац. Од тадашњих немачких социјалиста Ласал је у нас био нарочито цењен, често превођен и много цитиран. Ласалово дело *О суштини устава*, у преводу Николе Марковића, било је 70-тих година једно од најпопуларнијих социјалистичких дела у крутовима наше напредне омладине. Међутим, не само код нас, него и у већем културном свету, нарочито код западно-европских народа, био је Ласал у то време особито цењен. Тако, на пример, знаменити природњак Хумболт сматрао је Ласала за „врло великог научника“, а славни песник Хајнрих Хајне писао је с одушевљењем Фарнхагену о Ласалу: „То је млад човек одличног талента, са најтемељнијом ученошћу, са најширим знањем, са највећим оштроумљем, које још нисам видео, са најбогатијим даром претстављања спојио је такву енергију и вештину у стваралачком раду, да ме доводи до дивљења.“ Тек се доцније потврдило да је Ласалов значај био прецењиван несразмерно према његовој стварној вредности. Али, Драгишу Станојевића — према сопственом признању — Ласал је „доводио до усхићења.“

Међутим, Светозара Марковића је ово „усхићење“ љутило. Биће да је Марковићу било познато да је Ласал 1863 ступио у преговоре са пруским државним канцеларом Бизмарком и да му је, чак, ставио у изглед подршку под условом ако уведе опште изборно право. Можда је Марковић знао и то да су Маркс и Енгелс били одлучно противни овом Ласаловом опортунистичком тактизирању, да су отворено осуђивали сваки покушај било каквих преговора са Бизмарком и да су због Ласалове наклоности ка евентуалном компромисном решењу назвали Ласала „краљевско-пруским демократом“. Можда је баш та околност да је Драгишу Станојевића Ласал „доводио до усхићења“ била

главни узрок што је Марковић жестоко напао Станојевића и у жару полемике назвао га „буржујским социјалистом.“ Међутим, и поред свих тадашњих заблуда и недовољне обавештености Станојевићеве, остаје непобитно да је он — поред Живојина Жујовића — ипак

највише допринео да се у Београду, међу великошколском омладином и млађом слободоумном интелигенцијом, припреме услови и створи таква психолошка атмосфера која ће бити врло погодна за стварање социјалистичког покрета у Србији.

LES PREMIERS SOCIALISTES DE BEO GRAD

K. MILUTINOVIĆ

On croit, d'habitude, que le premier socialiste serbe fut Svetozar Marković. Pourtant, dans sa lettre du 9 mai 1874, adressée à Milica et Lenka Ninković, les deux premières femmes socialistes de Serbie, Marković reconnaît, lui-même, que »le premier socialiste parmi les Serbes« a été Živojin Žujović (1840—1870). Très religieux dans sa première jeunesse, Žujović a commencé ses études à l'Académie Théologique de Kiev, en Russie. Mais lorsqu'il prit connaissance des oeuvres des idéologues russes, Herzen et Dobrolioubov, Tchernichevsky et Pissarev, il abandonna la théologie, passa de Kiev à Petrograd où il fit des études de philosophie et des sciences naturelles. Désirant apprendre l'allemand et connaître la science allemande, Žujović poursuit ses études à Munich, où il apprit rapidement l'allemand et se familiarisa avec les théories de Charles-Heinrich Rau. Mais la capitale bavaroise lui paraissait »trop cléricale et trop assombrie par le catholicisme«. Aussi passa-t-il en »libre république Suisse«, à Zurich, où il suivit des cours de la Faculté de Droit et de la Faculté de Philosophie et même ceux de l'Ecole Polytechnique. A Zurich, il travaillait inlassablement, élargissant ses horizons intellectuels. Parmi les auteurs français il préférait Proudhon et Auguste Comte et il étudiait également des savant anglais, notamment les oeuvres de l'économiste libéral célèbre John Stuart Mill et les philosophes positives Bekel et Drepper. Mais il n'a pas connu la philosophie matérialiste et le socialisme scientifique, les classiques du marxisme ne lui ont pas été accessibles. Žujović n'est pas allé au delà du proudhonisme, et, dans une vue d'

ensemble, on peut dire qu'il a été et qu'il est resté un socialiste utopiste. Mais étant un homme progressiste à Beograd, dans un milieu à l'époque encore arriéré au point de vue idéologique et culturel, il jouait un rôle très important: en opposition à l'absolutisme des Obrenović et de la Régence, Žujović était un démocrate et républicain. Il opposait à la conception capitaliste du travail et au libéralisme économique — le collectivisme. Il était le premier à lancer dans notre pays l'idée des associations ouvrières. Il était également le premier Darwiniste serbe, s'opposant à Josif Pančić, adversaire de la théorie de Darwin.

A côté de Živojin Žujović un autre jeune intellectuel, républicain et socialiste aux idées avancées commence à développer son activité vers la fin du règne du prince Miloš. C'était Dragiša Stanojević, fils du ministre Jeremija Stanojević (qui appartenait au groupe des défenseurs de la Constitution) et petit-fils de l'archipêtre Matija Nenadović. Il a participé activement au mouvement de l'Union de la jeunesse serbe et il a été un des idéologues de la jeunesse de gauche. Poète de talent et homme cultivé connaissant les langues étrangères, il a fait des traductions de Dante, Arioste, Torquato Tasso, Victor Hugo et d'autres grand poètes. Il a fait ses études dans les universités françaises et allemandes et il a obtenu le grade de docteur à Bonn sur Rhin. C'est dans cette ville qu'il écrivit et publia sa première étude scientifique: »Ist der Staat ein organisches Etwas, oder das Werk des Willens« (1865). Dès son retour en Serbie, à l'âge de 22 ans il fut élu professeur de droit international à

la Haute Ecole de Beograd. Jeune et cultivé, libéral d'avant garde, Stanojević contribua en grande partie à la formation de notre jeunesse universitaire progressiste. A l'époque où Svetozar Marković étudiait encore en Suisse, Stanojević «engagea le premier une querelle avec les libéraux», en affirmant que le libéralisme avait fait son temps et que la démocratie pointait déjà l'horizon politique. La jeunesse voyait en lui son guide et son maître. Quand le prince Michel fut assassiné en 1868, dans la psychose insurrectionnelle, qui s'était emparée de tout Beograd au moment de la chute de l'absolutisme du prince, Stanojević, avec ses élèves tenta d'exécuter une sorte de coup d'Etat, et de proclamer la république démocratique. Naturellement, la tentative échoua et toutes les prisons de Serbie furent bondées «d'insurgés contre l'ordre établi» et une terreur sans précédent régna dans tout le pays. Après cinq mois de prison Stanojević fut condamné à la confiscation de tous ses biens et à vingt ans d'exil. Comme émigré politique, Stanojević mena une lutte acharnée contre le régime réactionnaire de la Régence en Serbie. Dans son message d'adieu «Aux étudiants de quatrième année de la Faculté de Droit à Beograd» (1869) Stanojević préconisait la république nationale, la séparation radicale de l'église de l'Etat et la réorganisation de la société. A Paris, comme exilé, Stanojević a écrit et publié en français sa dissertation fameuse «La République» (1870) exposant et expliquant sa conception de la république fondée sur les sept libertés absolues et garanties par une révolution permanente.

Stanojević a exposé ses idées et ses conceptions socialistes dans une autre dissertation, plus développée, qu'il a publiée à Genève, comme émigré politique, sous le titre

«Le communisme individualiste» (1870). Malgré son titre audacieux, mal apporpré et en quelque sorte paradoxal cette dissertation de Stanojević a été accueillie favorablement par la critique des spécialistes. Ainsi, par exemple, le célèbre historien du socialisme français, Benoit Malon, a dit, dans la Revue Socialiste paraissant à l'époque à Paris, que cette dissertation de Stanojević était une contribution positive à l'édification du socialisme contemporain. L'éloge n'est pas petit.

Tandis que Živojin Žujović était prudhonniste, Stanojević était, d'une manière générale, un lassalliste. Parmi les socialistes allemands de l'époque, Lassalle était particulièrement estimé, souvent traduit et cité. La dissertation sur l'Essence de la Constitution, traduite en serbe, était très populaire en Serbie. D'ailleurs d'une manière générale Lassalle jouissait d'un grand prestige, surtout dans les pays de l'Europe Occidentale. Ce n'est que plus tard que le prestige de Lassalle fut jugée surestimée, donc en grande disproportion avec sa valeur réelle. On n'ignore pas qu'il fut révélé plus tard que Lassalle avait mené des pourparlers avec Bismarck, lui promettant son appui à condition qu'il instituât le suffrage universel. C'est ce qui avait fait dire à Marx et Engels que Lassalle était un démocrate «royal-prussien». Nonobstant le fait que Dragiša Stanojević, mal informé, ait été lassalliste, il reste hors de doute que c'est lui, avec Živojin Žujović, qui ait le plus contribué à la formation de jeunes intellectuels libéraux, à la préparation de conditions nécessaires et à la création d'une ambiance excessivement propice à la formation du mouvement socialiste en Serbie. En tout cas, il est incontestable que Živojin Žujović et Dragiša Stanojević ont frayé le chemin de Svetozar Marković.